

“Kəşfül-həqayıq”da mənəvi dəyər olaraq vəhdət, elm, yaxşılığa dəvət və pislikdən çəkəndirmə

i.f.d. Nicat Yəhyazadə

Bakı, Azərbaycan

yahyanecat87@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2916-1698>

Daxilolma tarixi: 20.08.2023

Nəşrə təsdiq tarixi: 28.10.2023

Xülasə

İnsan ictimai varlıq olduğundan, maddi və fiziki ehtiyaclarını təmin etməsi ilə yanaşı, mənəvi dəyərlərə də yiyələnməli, onları öz fərdi və ictimai yaşayışında həyata keçirməlidir. Mənəvi dəyərlər insanın mənəviyyatı ilə birbaşa sıx əlaqədə olan məsələdir. Onları daim diqqətdə saxlamaq, qorumaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq inancılı və vətənpərvər insanların ümdə vəzifələrindən biridir. Mənəvi dəyərləri qoruyub-saxlaya və inkişaf etdirə bilməyən bir cəmiyyəti məhrumiyyətlər, bəlalar və zillət gözləyir. Belə dəyərlərə sadıq çıxmaq isə bir çox sahədə yüksək nailiyyətlərlə nəticələnə bilər. Mənəvi dəyərlər həyatı məsələ olduğundan, əksər hallarda böyük və nüfuzlu şəxslər tərəfindən cəmiyyətə aşılır. Mir Məhəmməd Kərim Bakuvî də Azərbaycanda mənəvi dəyərlərimizin təbliğində təsiredici şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. O, elmi sahədə rəvan qələmi ilə mənəvi dəyərləri bəyan etmiş, ictimai işlərdə yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində bu sahədə əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Məqaləni qələmə almaqda əsas məqsəd “Kəşfül-həqayıq” təfsiri və onun müəllifinin mənəvi dəyərlərimizə verdiyi töhfəni üzə çıxarmaq, onun bu dəyərlərə olan təsirini qismən də olsa araşdırmaqdır. Məqalədə müəllifin diqqətini daha çox cəlb edən – mənəvi dəyərlərdən hesab olunan vəhdəti təbliğ etmək, təhsilə dəyər vermək, yaxşılığa dəvət və pislikdən çəkəndirməkdir. “Kəşfül-həqayıq” təfsiri də bu nöqtəyi-nəzərdən araşdırılıb. Sözügedən bu üç mənəvi dəyər, digər mənəvi dəyərlərlə müqayisədə, daha çox əhəmiyyətə malikdir. Vəhdət –

cəmiyyəti parçalanmaqdan və təfriqədən qoruyacaq yeganə amildir. Təhsil isə cəmiyyətdə digər mənəvi dəyərlərin formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Yaxşılığa dəvət və pislikdən çəkəndirmək isə sosial yaşayışda haqq-ədalətin gerçəkləşməsində misilsiz təsirə malikdir. Hazırkı məqalə təsviri-analitik qaydada, məzmun analizinə əsaslanaraq, dini mətnlərdən istifadə etməklə tədqiq olunub.

Açar sözlər: *təfsir, mənəvi dəyərlər, “Kəşf-ül-həqaiq”, Mir Məhəmməd Kərim Bakuvî, vəhdət, elm, yaxşılığa dəvət, pislikdən çəkəndirmək.*

Unity, Knowledge, Encouraging Virtue and Dissuading Wickedness as Moral Values in “Kashf ul-Haqaiq”

PhD in Theology Nijat Yahyazadeh

Baku, Azerbaijan

yahyanecat87@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2916-1698>

Date of submission: 20.08.2023

Date of acceptance: 28.10.2023

Abstract

Since human is a social being, in addition to meeting his material and physical needs, he should acquire moral values and apply them in his personal and social life. Moral values are closely related to the spirituality of a person. Preserving and transmitting these values to future generations is a fundamental responsibility for every believer and patriot. A society that fails to maintain and develop moral values may face adversities, troubles, and humiliation. However, adhering to these values can lead to tremendous accomplishments in many fields. Because of being vital, moral values are mostly instilled in society by authoritative people. Mir Muhammad Karim al-Bakuvî was also one of the influential personalities in promoting our moral values in Azerbaijan. Through his eloquent writing style and dedicated engagement in public affairs, he advocated for moral values and made invaluable contributions to various branches of study.

The main purpose of the article is to reveal the interpretation of "Kashf ul-haqaiq" and its author's contribution to our moral values and to study his influence on these values, at least partially. In the article, moral values, particularly promoting unity, valuing education, encouraging virtue, and dissuading wickedness attract the author's attention.

The interpretation of "Kashf ul-Haqaiq" was also examined from this point of view. These three moral values are more important than others. Unity stands out as a crucial factor that protects society from fragmentation and division. Education also plays a key role in the formation of other moral values in society. Furthermore, encouraging virtue and dissuading wickedness has an incomparable effect on the realization of justice in social life. The article was studied descriptive-analytically, based on content analysis, utilizing religious texts.

Keywords: *Tafsir, Moral Values, Kashf ul-Haqaiq, Mir Muhammad Karim al-Bakuvi, Unity, Knowledge, Encouraging Virtue and Dissuading Wickedness*

Единство, наука, приглашение к добру и воздержание от зла как духовные ценности в «Кашфуль-хагайик»

д-р филос. по теологии Ниджат Яхьязаде

Баку, Азербайджан

yahyanecat87@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2916-1698>

Дата подачи статьи в редакцию: 20.08.2023

Дата подтверждения статьи к публикации: 28.10.2023

Резюме

Поскольку человек является существом социальным, то помимо удовлетворения своих материальных и физических потребностей должен приобретать моральные ценности и реализовывать их в своей личной и общественной жизни. Потому что моральные ценности тесно связаны с духовностью человека. Со-

хранение, защита и передавание их будущему поколению является самой важной задачей каждого верующего и патриота. Общество, не способное сохранять и развивать моральные ценности, ожидает лишения, беды и унижения. В результате приверженности моральным ценностям является достижение высоких достижений во многих областях. Моральные ценности являющиеся жизненно важным вопросом во многих случаях предоставлялись обществу великими и влиятельными личностями. Мирмухаммед Керим Бакуви был одним из влиятельных личностей, пропагандирующих моральные ценности Азербайджана. Своим беглым пером он провозглашал моральные ценности в научной области и внес незаменимый вклад в данную сферу неустанной деятельностью в общественных делах.

Основной целью статьи является раскрыть вклад и влияние на моральные ценности путем изложения произведения «Кашфуль-хагайик». В статье основываясь на изложение произведения «Кашфуль-хагайик», особое внимание уделено вопросам создания единства, ценность образования, призыву к доброте и воздержанию от злых дел. С этой точки зрения рассматривалась толкование «Кашфуль-хагайик»а. В сравнении с другими, эти моральные ценности более важны. Потому что единство это основной фактор, предохраняющий общество от раскола и разделения. Образование также занимает особую роль в формировании других нравственных ценностей общества. Приглашение к добру и воздержание от злых дел оказывает ни с чем не сравнимое влияние на реализацию справедливости в общественной жизни. Статья разработана на основе описательно-аналитических правил и содержательного анализа религиозных текстов.

Ключевые слова: тафсир, моральные ценности, «Кашфуль-хагайик», Мирмухаммед Керим Бакуви, единство, наука, приглашение к добру, воздержание от зла.

Giriş

Bəşər tarixində müxtəlif məkanlarda görkəmli və nüfuzlu din alimlərinin insanların mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında müstəsna əməyi olmuşdur. Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi də belə bir məsuliyyətli vəzifəni ən gözəl şəkildə həyata keçirmişdir. O, dövrünün ictimai vəziyyətini düzgün təhlil etmiş, ictimai xidmətlər göstərmiş və özündən sonrakı nəsllə bir çox mənəvi dəyəri irs qoymuşdur. Bakuvinin ən mühüm elmi əsəri “Kəşfül-həqayıq an-nukətil-ayati vəd-Dəqaiq” (ayələrin mənə və incəlikləri ilə həqiqətlərinin açıqlanması) təfsiridir. Sözügedən təfsir Azərbaycan dilində yazılması ilə yanaşı, Azərbaycan cəmiyyətində mənəvi dəyərlərin möhkəmlənməsi və onların doğru-düzgün formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. “İslam dünyasında elmi, ictimai və siyasi zəmində baş vermiş hadisələr bir çox elm sahəsinə təsir etmişdir. Təfsir bu təsirlərə ən çox məruz qalan İslam elmlərindən biridir. Bu dövrdə müfəssirlər İslam dünyasında gördükləri mənfi hadisələrdən və yadelli işğaldan qurtulmaq üçün təfsirdən müdafiə vasitəsi kimi istifadə edirdilər. İnsanların hidayəti və sosial problemlərin ayələr kontekstində cavablandırılması, İslam dünyasında mövcud olan gerilikdən qurtulmaq üçün elmi təfsirə daha çox əhəmiyyət verilmişdir” (Ağayev, 2019, 120). Bakuvi də sözügedən məsələnin onun dövründə nə qədər əhəmiyyətə malik olduğunu yaxşı dərk etmişdir.

O, bir çox İslam elmləri ilə yanaşı, təfsir elmini də xüsusi diqqətdə saxlamış və bu sahəyə elmi və ictimai fəaliyyəti ilə lazımı töhfələr vermişdir. “Kəşfül-həqayıq” təfsiri Qurani-Kərimin 114 surəsinin təfsir edildiyi üçcildlik kitabdır. Bu əsərdə bütün surə və ayələr təfsir olunmuşdur. Sözügedən təfsir 1904-cü ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin sifarişi ilə Tiflis şəhərində “Buxariyyə” qəzetinin çapxanasında nəşr olunub (İsmayılov, 2011, 84). Bu təfsir üzərində elmi-tədqiqat işləri görən türkiyəli alim – professor, doktor Əhməd Bədirin zəhməti ilə 1997-ci ildə Türkiyədə də çap olunmuşdur (Ərtəkin, 2017). Respublikamızda isə Azərbaycan türkcəsində əlyazma və qədim nüsxələrdən yenidən yazılıb redaktə olunmaqla, 2014-cü ildə Qafqaz Müsəlmaları İdarəsi tərəfindən nəşr edilmişdir. Müəllif öz təfsirində qədim, məşhur şiə və sünni təfsirlərindən istifadə etmişdir.

Ümumilikdə, Quranın təfsir olunması tərtib və mövzu əsasında olmaqla iki hissəyə bölünür. Tərtib əsasında olan təfsir növü Qurandakı ayələri surələrin mövcud tərtibatına uyğun olaraq, yəni “əl-Fatihə” surəsindən başlayaraq, “ən-Nas”a qədər təfsir edir. Quranın mövzu əsasında olan təfsiri isə, yəni tematik təfsir, hər hansı bir dini-ictimai

mövzunu Quran nöqteyi-nəzərindən təhlil edir. Bu təfsir metodu müasir dövrümüzdə geniş şəkildə yayılmışdır (Yəhyazadə, 2020, 14). Bu təfsirdə də Quranı Quran ilə təfsir etmək, rəvayət və hədislər əsasında təfsir etmək və elmi təfsir etmək metodlarından istifadə olunmuşdur. Quranı Quranla təfsir etmək metodu isə daha çox gözə çarpır. Əllamə Təbatəbai bu metod barədə demişdir: “Quran hər şeyi bəyan edən olduğu halda, onun özünü də (Quranı) bəyan etməsi inkarolunmazdır” (Təbatəbai, 1417, I, 11)

Müasir Azərbaycanda hər bir sahədə olduğu kimi, mənəvi dəyərlərin yüksək dərəcədə qorunması, hətta qarşılıqlı inteqrasiyası, xüsusən də tolerantlıq mədəniyyətinin formalaşması prosesi sürətlə inkişaf edir. Belə bir inkişafın yaranmasına zəmin yaradan əsas amillərdən biri də ziyalı alimlərdir. Onlar öz ictimai fəaliyyətləri və qələmə aldıkları faydalı əsərləri ilə daim cəmiyyətə lazım olan mövzulara münasibət bildirmişlər. Mənəvi dəyərlər isə onların ictimai fəaliyyətlərinin əsas hissəsini təşkil etdiyi bir mövzudur. Bakuvi də həmişə mənəvi dəyərlərə önəm verən həmin ziyalı alimlərdən biridir. O, bu sahəyə təkcə fikir bildirməklə kifayətlənməmiş, öz fərdi və ictimai həyatında mənəvi dəyərləri yaşatmaqla onların insan həyatı üçün nə qədər vacib və zəruri olduğunu sübut etmişdir. Bakuvi mənəvi dəyərləri yaşatmağa öncə öz ailəsi və yaxınlarından başlamışdır. Belə ki, qızların təhsil almaları qınaq mərkəzinə çevrildiyi bir zamanda, o, öz qızını maarifləndirmək üçün məktəbə göndərmişdir. Onun ictimai fəaliyyətdə və mənəvi dəyərlərin təbliğində müvəffəqiyyət əldə etməsinin əsas faktorlarından biri də məhz fərdi həyatında deyilənlərə riayət etməsidir.

Məqaləni yazmaqda əsas məqsədimiz “Kəşfül-həqayiq” təfsiri və bu qiymətli əsəri qələmə alan Mir Məhəmməd Kərim Bakuvinin mənəvi dəyərlərimiz sahəsindəki fikirlərini nəzərdən keçirmək, onun bir çox mənəvi sərvətlərimizə olan təsirini qismən də olsa araşdırmaqdır. Bu yazıda, əsasən, üç mənəvi dəyər – vəhdət, təhsil, yaxşılığa dəvət və pisləkdən çəkəndirmək “Kəşfül-həqayiq” təfsiri və onun müəllifinin fikirləri əsasında tədqiq olunmuşdur. Bir çox digər mənəvi dəyərlər də vardır ki, onları bir məqalədə araşdırmaq qeyri-mümkündür. O cümlədən valideynə hörmət, vətənpərvərlik, şəhidlik, xeyirxahlıq, ailə dəyərləri, səbir, şükür, fədakarlıq, mərhəmət, səxavət və nəfslə mücadilə kimi mənəvi amilləri də qeyd etmək olar. Hər bir tədqiqatın araşdırma qaydası olduğu kimi, hazırkı məqalədə tədqiq etmə metodumuz təsviri-analitik qaydadan, məzmun analizinə əsaslanaraq dini mətnlərdən istifadə etməkdir.

“Kəşfül-həqayiq” və mənəvi dəyərlər (vəhdət, təhsil, yaxşı işlərə dəvət və pis işlərdən çəkındirmək)

Hər bir xalqın çətinliklər müqabilində səbatlıq nümayiş etdirməsinin əsas səbəbi və müxtəlif sahələrdə inkişafına zəmanət verən onun mənəvi dəyərləridir. Mənəvi dəyərlər hər bir cəmiyyətin qiymətli sərvətidir. Deməli, “Mənəvi dəyərlər – insanı cəmiyyətdə formalaşdıran, inkişafa kömək edən davranış qaydalarıdır. Bu qaydalar dünya sivilizasiyasının təməli qoyulandan yaranmağa başlamışdır. Mənəvi dəyərlər bir xalqın, toplumun minilliklər, əsrlərboyu formalaşan tarixi keçmişini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini, onun milli şüurunu, dilini, dini inanclarını və davranış qaydalarını əhatə edən toplusudur” (Nəhmədov, 2019, 53). Burada əsas üç mənəvi dəyəri – vəhdət yaratmaq, təhsilə dəyər vermək, yaxşılığa dəvət və pislıkdən çəkındirməyi nəzərdən keçiririk. Qeyd olunan bu üç mənəvi dəyər, digər mənəvi dəyərlərə nisbətə hər bir cəmiyyət üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətdə vəhdət olmasa, həmin cəmiyyət özünün digər mənəvi dəyərlərinə sadıq çıxıbilməz. Mənfurniyyətli kəslər də vəhdətin olmaıılığındən sui-istifadə edərək, cəmiyyəti mənəvi tənəzzülə apara bilərlər. Mənəvi dəyər olan elm və təhsilin də cəmiyyət üzvlərində, xüsusilə də cavan nəsildə digər mənəvi dəyərlərin formalaşmasında müstəsna rolubardır. Yaxşılığa dəvət və pislıkdən çəkındirməyin özü isə ən mühüm mənəvi dəyərlər sayılmaqla yanaşı, cəmiyyətdə haqq-ədalətin doğru-düzgün şəkildə həyata keçməsində əvəzsiz təsirə malikdir. Bunu da qeyd edək ki, xalqımızın bir çox mənəvi dəyəri İslam dininin dəyərləri və Qurani-Şərifin ayələri əsasında formalaşmışdır.

1. Vəhdət yaratmaq

Azərbaycanda əsrlərboyu azsaylı xalqlar və ənənəvi məzhəblər tam mehriban və səmimi şəkildə yaşamışlar. Bu məsələ, hətta o qədər vüsət tapmışdır ki, digər xarici xalqlar və millətlər də azərbaycanlıların bu əməmindən təsirlənmiş, özlərinə örnək götürmüşlər. Vəhdət mövzusu İslam dininin ən yüksək dəyər verdiyi və daim diqqət mərkəzində saxladığı bir məsələdir. Deməli, bu məsələ insan həyatında böyük rol oynayan mənəvi dəyərlərdən biri sayılır, bəlkə də bir çox mənəvi xəzinəni özündə ehtiva edərək bir yerə toplamağa qadir olan bir mənəvi dəyərdir. Belə bir müsəlman ölkəsinin daxili və xarici düşmənləri həmişə ənənəvi məzhəblərin vəhdətinə xələl gətirmək üçün

əllərindən gələnə əsirgəməmişlər. Hər zaman ixtilaf və təfriqə yaradan məsələləri ənənəvi məzhəblər arasında qabardıb, mövcud olan vəhdəti zəiflətmək fikrində olmuşlar. “Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi İslam məzhəbləri və fırqələri arasında təfriqə yaradan məsələlərə çox həssaslıqla yanaşırdı. Bəzi ictimai məsələləri İslam dininə zidd olan və əsassız bir əməl kimi qələmə verir və camaatı diqqətli olmağa dəvət edirdi”. O, bu barədə belə demişdir: “Ruhanilərin Quran hökmlərini camaata öz şəxsi rəyləri ilə təqdim etmələrinə görə, İslam millətləri arasında məzhəb ayrılıqları yaranmışdır. Birlik və vəhdət müsəlmanların arasından götürülüb və onun yerinə təfriqə və nifaq qalmışdır” (Fərhadov, 2012, 177-179). Azərbaycan cəmiyyətində belə məsələlərə riayət etmək böyük əhəmiyyətə malik idi. Əsrlərboyu ənənəvi məzhəblər bir cəmiyyətdə dostcasına və sülh içində yaşayırdılar. Müəllifin uğurlarından biri – qələmə aldığı təfsir vasitəsilə məzhəblər arasında təfriqə yaradan məsələləri vəhdət yolu ilə bu böyük bələdan sığortalaması idi. O, bu metoddan istifadə edərək, Azərbaycanın müsəlman xalqını vəhdət, inkişaf və insanpərvərliyə tərəf dəvət edirdi.

Bakuvi “əl-Hucurat” surəsinin birinci ayəsinin təfsirində yazmışdır: “Əgər İslam ümməti bu ayəyə əməl etsəydi, belə fəlakətli günlərə düşər olmazdı. Allah-Taalanın və Peyğəmbərin verdiyi qanunlar qıraqda qalıb, nəfsani arzularla özlərindən ötrü ehkamlar təyin ediblər, o ehkamlar əsassız olduğu üçün heç bir işləri islah olunmayıb, nöqsan qalıbdır... Bəs bugünkü gündə Yer kürəsində beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən şura, müşavirə, fikir birliyi, əksəriyyətin görüşünü qəbul etmə kimi prinsiplərlə iş görmək və digər məsələlər İslam dininin qanunları deyilmi?” (Bakuvi, 2014, III/353). Bakuvi, həmçinin “əl-Əli-İmran” surəsinin 105-ci ayəsində də müsəlmanların vəhdəti üçün cəmiyyətə müraciət etmişdir: “Ey İslam əhli, insafla bu ayəyə baxın ki, necə açıq-aşkar şəkildə İslamda ixtilaf etməyi bizə qadağan edir. Ey İslam camaatı, bəs bu ayəyə biz əməl edirik? Əgər əməl etsəydik, müsəlmanlar arasında bu qədər ixtilaf olmazdı, hansı millətin arasında müsəlmanlarda olan qədər təfriqə və ixtilaf var? İslam ümmətinin zəifləməsinə və təfriqəsinə bais olan həmin ixtilafdır... Bu ixtilafların nəticəsində İslam ümməti, günbəgün zəif və düşmənlərin gözündə həqir və zəlil olmuşdur. Heyf olsun, Qurani-Şərifin gözəl nəsihətlərini başqa millətlər qəbul edib, gündən-günə tərəqqi ediblər. Amma biz müsəlmanlar Qurana lazımı qədər əhəmiyyət verməyib və geri qalmışıq... zəlil və məhv olmuşuq. Bu pərişan olan ümmətə zəmanəyə uy-

ğün mərifətli tərbiyəçilər lazımdır ki, xalqa hikmət üzrə siyasi və dini rəhbərlik etsinlər... Lakin indi tərbiyəçilərin özlərinin tərbiyəyə ehtiyac-ları olduğu halda, necə tərbiyə verə bilirlər?” (Bakuvi, 2014, I/199).

Maraqlısı budur ki, müəllif camaatı təfriqədən uzaqlaşdırıb, onları vəhdətə çağırandan sonra, “əl-Ənbiya” surəsi 93-cü ayəsinin təfsirində bu ixtilafların əsl səbəbini Qurandan uzaq düşmək və onun çarəsi ola-raq elm və savad öyrənmək olduğunu vurğulayır. Bu məsələ isə tək o zamanda deyil, elə bizim yaşadığınız modern dünyanın da əsas və zəruri tələblərindən sayılır: “Bütün ixtilafların səbəbi Qurani-Şərifdən uzaqlaşmaqdır... Bu dərddin səbəbi cəhalətdir, cəhalət və nifaq İslam ümmətini bürüyüb, hər ikisi də bir-birinə bağlıdır. Nifaqdan cəhalət, cəhalətdən nifaq yaranar, hər ikisinin də dərmanı, ancaq elm nuru ilə aydınlanmaqdadır. Hansı ölkədə elm və hikmət yayılsa, o millət ni-faqdan kənar olub, ittifaqa meyil edər. Bu mətləb müsəlmanlarda da təcrübə olunur. Asiyanın qərbində mədəni millətlərlə qonşu olan müsəlman xalqlar az bir elmlə də olsa, üzlərindəki cəhalət örtüsünü açdıqlarından aralarındakı nifaq və cəhalətin azalıb, birdəfəlik yox ola-cağına ümid edilir. Bunun əksinə, Orta Asiyada heç bir elm nuru pəncərəsi açılmayıb... dünya hadisələrindən əsla xəbərdar deyillər...” (Bakuvi, 2014, II/342-343).

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra da elmin müxtəlif sahələrində, o cümlədən təhsil, tibb, iqtisadiyyat, idman və hərbi is-tiqamətdə bir çox nailiyyət qazanmışdır. Habelə sözügedən sahələr üzrə ölkəmiz uğurlarını günbəgün artırmaqda və genişləndirməkdədir. Bu elmi müvəffəqiyyətlər sayəsində Azərbaycan cəmiyyətində bir çox ixtilaf aradan qalxmış və cəmiyyət tərəqqi yolu ilə addımlamağa baş-lamışdır. Demək olar ki, elm və din sahəsində bu uğurların əldə edilməsində Azərbaycanın böyük klassiklərindən sayılan Bakuvi kimi şəxslərin əvəzsiz əməyi olmuşdur.

Mənəvi dəyərlərdən hesab edilən vəhdətin əsas göstəricilərindən biri də cəmiyyətin problemləri ilə maraqlanmaqdır. Hər bir müsəlman cəmiyyətdəki insanların problemlərinin həllinə bacardığı qədər şərik olmalıdır. Əslində, bu, insanlıq nişanəsi hesab edilir və müqəddəs İslam dini bu ictimai məsələyə böyük əhəmiyyət verir. Azərbaycanın müsəlman xalqı qədimdən bu insani dəyər ilə yaşamışdır. Nəhayətdə, bu dəyər cəmiyyətimizin mənəvi dəyərinə çevrilmişdir. Müxtəlif səbəblər nəticəsində bu mənəvi dəyər cəmiyyətdə azalmış və Bakuvi öz dövründə bu problemi hiss etmiş, “əl-Maun” surəsinin ikinci

ayəsində belə qeyd etmişdir: “Ey İslam ümməti, bu açıq-aydın ayələrə fikir verin, özünü zə Quran əhli deyirsiniz, halbuki Quranın əhkamına əməl etməmək onu inkar etmək deməkdir... Nə vaxt yetim və yoxsul müsəlmanların dərddini çəkib, onların əhvalına həmdərd olunub? Onların dərddini çəkmək bir dirhəm, ya bir tikə çörək, ya da ki, bir libas vermək deyildir. Çünki belə olanda bəzilərinin halı məlum olmayıb, gizli qalır, əksinə, bütün yetim və yoxsulların halını gərək soruşub, onlardan ötrü məktəblər açıb, elm öyrətmək lazımdır. Elmə qabil olmayan yetim və yoxsullar üçün sığınacaq evləri açıb, illik xərclərinə kəfil olmaq lazımdır... Millətin xoşbəxtliyi belə işlərə yönəlib, xeyriyyəçiliklə, savab işlərlə məşğul olmaqdadır. Nəinki pul sandıqlarına söykəlib, yetim və yoxsullar bir şey istəyəndə də bir quruş verməyib, hətta acı söz deyib dəf edəsən. Ayənin hökmü ilə belə şəxslərə nicat yoxdur” (Bakuvi, 2014, III/663). O, əslində, cəmiyyətdə olan yalnız bir problemə işarə etmişdir. Cəmiyyətin bütün üzvləri çətinliklərin həll olunmasına çalışmalı və bu insanlıq mədəniyyətini diri saxlamalıdır. Bununla da mənəvi dəyər sayılan vəhdəti yaşatmaq, onu gələcək nəsillərə aşılmaq üçün münbit şərait yaranacaqdır.

2. Elm və təhsilə dəyər vermək

İnsan həyatında ən çox əhəmiyyət kəsb edən mənəvi dəyərlərdən biri də təhsil və təlim-tərbiyəni önəmli tutmaq, ona qiymət verməkdir. İnsanın fərdi və ictimai şəxsiyyətinin hərtərəfli formalaşmasında müstəsna təsirə malik olan yeganə amil doğru şəkildə savadlanmaq və tərbiyə almaqdır. Məhz buna görə də təlim-tərbiyə məsələsi daim İslam alimləri tərəfindən xüsusi diqqətə layiq görülmüşdür. Onlar bu sahəyə olan məsləhət və tənqidləri ilə cəmiyyətin təhsil və tərbiyəsinə lazımi töhfələr vermişlər. Bakuvi də öz dövrünün təhsil və təlim sistemini tənqid etmiş, yalnız dini elmləri mənimsəməyi düzgün sanmamışdır. Bunun müqabilində dini elmlərin kənarında dünyəvi istiqaməti də öyrənməyi çox dəyərli saymış, bu baxışını praktiki şəkildə təbliğ etmişdir. Mir Məhəmməd Kərim Bakuvinin fikirlərinə əsasən, onun yaşadığı əsrdə İslam alimləri yalnız dini elmləri öyrənirdilər. Əlbəttə, dini elmləri öyrənmək lazımdır, lakin bəşəriyyət üçün zəruri olan elmlərdən də qafil olmaq doğru deyildir. Qurani-Kərimdə bu elmlərin hamısının öyrənilməsi üçün açıq-aşkar ayələr mövcuddur. Bu əsasla Bakuvi I cildin müqəddiməsində belə yazır: “Elm, ancaq dinin cüzi hökmlərindən ibarət deyil, necə ki, bu dövrdə xalqa bundan başqa

heç bir elm öyrədilmir. Əksinə, əvvəlcə dini elmlər, ondan sonra bəşəriyyətin məişəti üçün lazım olan elmlər öyrədilməlidir. Məsələn, tarix, həndəsə, coğrafiya, riyaziyyat, astronomiya elmləri. Qurani-Şərifdə bu elmlərin hamısının öyrənilməsi üçün açıq-aşkar ayələr mövcuddur” (Bakuvi, 2014, I/20).

Elmin dəyərini bildirmək üçün Bakuvinin bu mövzuya dair Peyğəmbərin (s) bəzi hədislərini nümunə gətirdiyinə işarə edirik. Onun İslam Peyğəmbərindən (s) belə buyurduğu nəql olunub: “Alimlərin qələmi, şəhidlərin qanından daha fəzilətlidir” (Bakuvi, 2014, I/153). Qeyd olunan alimlərdən məqsəd elm vasitəsilə İslam ümmətinə xidmət edən və İslamın inkişafında payı olanlardır. Allah Rəsulunun (s) buyurduğundan belə başa düşülür ki, həqiqi alimlər şəhidlik məktəbini yaradan və bu vasitə ilə minlərlə şəhid ruhiyyəsində olan insanları yetişdirən kəslərdir. Məhz buna görə də alimlərin mürekkəbi şəhidlərin qanından üstündür. Biz Azərbaycan xalqı olaraq bu həqiqəti əyani şəkildə 44 günlük Vətən müharibəsində müşahidə etdik. Torpaqlarımızın mənfur düşmən işğalından azad edilməsi rəşadətli Ordumuzun və şəhidlərimizin qanı bahasına, habelə xalqımızın yumruq kimi möhkəm birliyi sayəsində mümkün oldu. Deyə bilərik ki, belə bir mənəviyyata sahib olan gənclər bu xalqın alim və ziyalılarından təlim-tərbiyə almış kəslər idilər. Əziz Vətənimiz Azərbaycanda, artıq şəhid adına və şəhidlik məktəbinə dəyər vermək xalqımızın yaddaşında mənəvi dəyərə çevrilmişdir.

Bakuvi elmin dəyər və həqiqətini çatdırmaq üçün “əl-Mücadilə” surəsinin onbirinci ayəsində yazır: “Ey insanlar, bu ayənin məzmununu dürüst anlayın, sizi elm öyrənməyə həvəsləndirən bir ayədir. Hikmət sahibləri də belə deyiblər: “Kaş mən biləydim ki, elmsiz bir şəxs nəyi anlayıbdır və elmlı şəxs nəyi itiribdir?”. Məşhur ərəb filosofu Əsnaf ibn Qeys belə deyir: “Alimlər millətin tərbiyəçisidir. O izzət ki, elm səbəbinə əldə edilməyib, zillətə düşər olacaqdır. Həqiqətən, böyük şəxslərin kəlamı da böyükdür. Elmin fəziləti haqqında nə gözəl kəlamdır... Bu zamanda alimlərin vəzifəsi Qurani-Şərifin uca ayələrinin məzmununu avam xalqa başa salmaq olmalıdır. Xalq Quranın hikmət və nəsihətlərinə agah olmasa, çətin ki, cəhalətdən xilas ola bilsin...” (Bakuvi, 2014, III/436). Azərbaycanın müsəlman xalqı həmişə elm əhli olub və övladlarının dini-dünyəvi elmlərə sahib olmalarından ötrü onları mədrəsə və məktəblərə göndərmişlər.

Elm nurundan faydalanmaları üçün övladlarını, hətta müxtəlif ölkələrə yola salırdılar ki, bu yolla elm əldə etsinlər. Bakuvi elə bir

dövrde yaşayırdı ki, insanların çoxu öz qızlarını təhsildən məhrum edirdi. O, belə bir dövrde öz qızını təhsil almaq üçün Zeynalabdin Tağıyevin təsis etdiyi “Unas” (qızlar) mədrəsəsinə göndərdi. Həqiqətdə o, bu işi ilə cəmiyyətdə yaranan pis adət-ənənələri dəyişmək və islah etmək üçün praktiki addım atdı. Cahil dindarlar isə bu işinə görə onu məzəmmət edir, evini yandırır, az qala, onu qətlə yetirəcəkdilər. Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi elm öyrənməkdə qızlar ilə oğlanlar arasında fərq qoymaq barədə yazır: “İslam Peyğəmbəri (s) qadınları zillətdən xilas etdi və onlar üçün müəyyən hüquqlar qərarlaşdırdı. İslam dinində şəri vəzifələr baxımından kişi ilə qadın bir olduğu üçün elm öyrənməkdə də eyni hüquqa malikdirlər” (Fərhadov, 2012, 176-177).

Bakuvi elm öyrənməyi bütün kişi və qadınlara vacib bilirdi. Elmi insana bütün həlakətlərdən nicat verən, cəhələri isə əzablara giriftar edən bir məfhum hesab edirdi. Müəllif “əl-Ələq” surəsinin dördüncü ayəsində yazır: “İnsafli adamlar bu ayələrə baxıb fikir versinlər ki, hansı dinin əsası İslamdakı kimi elm, kamal və mərifət üzrə qoyulubdur? Peyğəmbərə nazil olan surənin əvvəlinin elm və yazmaq əmri ilə başlaması elmin nə qədər vacib olduğunu bizə bildirib, elm öyrənməyə həvəsləndirir. Biz İslam ümməti belə böyük bir əmri, Allah-Taalanın fərmanını necə tərk edib, özümüzü zəlalət və cəhəlet girdabına salıb, yarasa kimi günəş işığından qaçıırıq... Burada sözü uzatmağa ehtiyac yoxdur. Biz müsəlmanların bütün dərdlərinin dərmanı və nöqsanlarımızın düzəldilməsi bu ayələrə əməl etməklə mümkündür” (Bakuvi, 2014, III/640). Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, Bakuvi Azərbaycan xalqının istedadını incələyib və onlarda İslam elmlərini öyrənməkdə lazımı potensial və istedadın olduğunu görmüşdür. Sonra onları savadlanmağa təşviq etmişdir. Bu da öz növbəsində, mənəvi dəyər sayılan təhsilə diqqət göstərmək və İslam elmlərinin yayılmasında mühüm və müstəsna rola malikdir. Ən əsası, Bakuvi müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, dünyəvi elmləri öyrənməyin zəruriliyini cəmiyyətə aşılarmış və bu yolda əlindən gələni əsirgəməmişdir.

3. Yaxşı işlərə dəvət və pis işlərdən çəkindirmək

Cəmiyyət bir gəmi kimidir. Gəminin bütün sakinləri onun təhlükəsizliyini qorumalı və sahilə sağ-salamat çatması üçün əllərindən gələni əsirgəməməlidirlər. Cəmiyyətdə baş verən fəsad və cinayətlərə qarşı biganə qalmaq, həmin gəminin qərq olmasına gətirib-çıxarar. Pis işlərdən çəkindirməklə yanaşı, cəmiyyətdə yaxşı və saleh işlər təbliğ

olunmalıdır. Deməli, mənəvi dəyərlərdən olan bu iki prinsip, yəni yaxşı işlərə dəvət və pis işlərdən çəkəndirmək, demək olar ki, hər bir ideal cəmiyyətin sütunudur. Buna görə də İslam dini Allahın sonuncu elçisi Həzrət Məhəmməd (s) vasitəsilə insanları yaxşılıqlara yönləndirmək və pis əməllərdən çəkəndirmək üçün göndərilən haqq dindir. Allahın elçisi (s) həmişə insanları haqq və yaxşı işlərə çağırırmışdır. Onun həqiqi ardıcılıqları da insanları yaxşılıqlara dəvət etməkdə və pisliklərdən çəkəndirməkdədirlər. Bu əməl, əslində, dini dəyərləri təşkil edən ünsürlərdən biri olan “əmr bil-məruf” (yaxşı işlərə dəvət) və “nəhy ən-il-munkər” (pis işlərdən çəkəndirmək) göstərişindən qaynaqlanır.

Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi belə insanların bariz nümunəsi sayılır. O, öz zamanında insanları yaxşı və saleh əməllərə səsləyirdi. “Kəşfül-həqayiq” təfsirinin müəllifi bəzi ayələrin təfsirində bu məsələyə diqqət çəkir və onun əhəmiyyətindən danışır. O cümlədən, “əl-Hucurat” surəsinin altıncı ayəsinin izahında yazır: “Həqiqətən də bu ayə biz müsəlmanlardan ötrü doğru ilə yalanı ayırır, doğruya tabe olmaqda nə böyük və nə gözəl öyüd-nəsihətdir. Biz nəsihət qəbul edən olsaq, bu ayə bizə kifayət edər. Amma eşidən qulaq və görən göz, anlayan qəlb bizdə haradandır? Əksinə, hər bir yalan sözü, Qurana və peyğəmbərin yoluna zidd olan xəbərləri özümüzə qanun və şəriət edib, yalançıları özümüzə rəhbər adlandırır, özümüzü dəhşətli bir fəlakətə düşür etmişik... Bu məqamda hədsiz dərəcədə üzüldü, qələmim də hərəkətsiz qaldı. Necə ki, bəsiyyət sahiblərinə gizli deyil” (Bakuvi, 2014, III/356).

Müəllif başqa bir yerdə sözügedən mənəvi dəyəri insanlara xatırladır və sözüünə təkid etmək üçün Peyğəmbərin (s) hədislərini qeyd edir. Bu tərtiblə “əl-Əli-İmran” surəsinin 104-cü ayəsində buyurur: “Xeyri əmr, şəri qadağan etmək İslamın ən böyük əsasıdır. “Minbərədə olduğu zaman Həzrət Peyğəmbərdən soruşdular: “Ey Peyğəmbər, məxluqatın hansı yaxşıdır?”. Buyurdu: “Xeyri əmr, şəri qadağan edən şəxslər”, ondan sonra buyurdu: “Kim xeyri əmr, şəri qadağan etsə, o şəxs yer üzündə Allah-Taalanın və Onun Peyğəmbərinin vəkildir”. Dini ehkamlara agah olan şəxs, gərək, xeyri əmr, şəri qadağan etsin. İslamda haqq olan sözləri gizlətməyib desin. Kim adını alim qoyub, Quranın aşkar və gözəl olan ehkamını və Peyğəmbərin (s) buyurduğu haqq sözləri gizlədib xalqa deməsə, ya da onların xilafını desə, o şəxs İslamın düşmənidir... Amma İslam ümməti arasında cəhalət geniş yayıldığından, pisə-yaxşıya fərq qoyulmayıb... xalq Qurana zidd olan

sözləri eşidib, ona tabe olub. Din düşmənlərinin pis-yaxşı sözlərinə fərq qoymaq üçün elm lazımdır...” (Bakuvi, 2014, I/198).

Cəmiyyətdə baş verən səhv addımlara münasibət bildirmək, ona istiqamət verib, müqabilində isə alternativ bir yol təqdim etmək – mənəvi dəyərlərdən sayılan pisləkdən çəkəndirmək və yaxşılığa dəvət etməyin bariz nümunəsidir. O zamanlar “Quran ölümlərə məxsusdur və dirilər ilə heç bir əlaqəsi yoxdur”, – deyilən yanlış bir ideologiya formalaşmışdı. Bakuvi bu yanlış düşüncə tərzinə qarşı öz mövqeyini aşkar şəkildə təbliğ edirdi. O, insanları Quran oxumağa və Quranda mövcud olan əxlaq normalarını və böyük dini maarifi öyrənməyə çağırırdı. Bakuvinin nəzərinə, Quran, əslində, ölümlər üçün deyil, dirilərə görə nazil olmuşdur. Qurana qulaq asmaq ilə yanaşı, onun ayələrinin uca məzmununa da diqqət etməyin lazım olduğunu bildirirdi.

Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi Qurani-Kərimin əxlaqi və tərbiyəvi maarifinin bəşəriyyətin yaşam tərzini üçün lazımlı və zəruri olduğunu hesab edirdi. Azərbaycan cəmiyyəti Qurana həmişə xüsusi dəyər vermişdir. Bəzi maneələr isə Quranın ictimai nüfuzuna və təsirinə xələl gətirirdi. Bakuvi kimi vətənpərvər din alimləri belə məsələlərə laqeyd yanaşmır və vaxtında buna münasibət bildirirdilər. O, “Kəşfül-həqayiq” əsərində qeyd olunan məsələyə diqqət çəkir və bu barədə yazır: “Quran oxunanda mənasına və hətta kəlmələrin düzgün tələffüzünə diqqət etməyəndə, həmin oxunuşun eşitməkdən başqa bir faydası yoxdur. Ölü yiyələri də şad olurlar ki, öz meyitlərindən ötrü Quran oxutdurub, onun savabından nicat tapacaqlar. Rəzil insanların belə Quran oxuması ilə əcr və savab yox, şəər və günah qazanırlar. Məgər uca Peyğəmbərimiz (s) Qurani-ölülər üstündə və belə hörmətsiz şəkildə oxumağı əmr etmişdirmi? Yoxsa diri olduğu halda cəhalət xəstəliyindən ölənlər şəxslərə həyat vermək üçün onları dünya və axirət xoşbəxtliyinə qovuşdurmaqdan ötrü oxumağı əmr etmişdir?.. Batil və yalan sözlərə tabe olub, Qurani-Şərifdən uzaq olmaq cəhalətə baidir” (Bakuvi, 2014, II/323).

Bakuvi, həqiqətdə, bu açıqlamaları ilə Azərbaycan cəmiyyətinin dini-mənəvi dəyərlərinə sabitlik gətirmək və onu müxtəlif təhriflərdən xilas etmək istəyirdi. Şəxsən özü də bu millətin nümayəndəsi olduğu üçün cəmiyyətə daim lazım olan bu məsələləri xatırlatmağı və cəmiyyətdə onlara əməl olunmasını özünə borc bilərək bu addımları atırdı. Belə bir dəyərin isə cəmiyyətdən təcrid olunması, yaxud onun azalması həmin toplumun bir çox çətinliklərə məruz qalmasına zəmin

yaradan amillərdən biridir. “Azərbaycan xalqı isə bütün çətinliklərdən, bəlalardan, məhrumiyyətlərdən, zillətlərdən keçərək, öz dininə və mənəvi dəyərlərinə daim sadıq olmuşdur” (Əlifzadə, 2018, 98). Məhz buna görə də Azərbaycan xalqı 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsində yüksək əzmkarlıq nümayiş etdirdi, illərlə işğal altında olan öz doğma torpaqlarını şəhidlərin qanları bahasına azad etdi. Düzdür, bu, olduqca çətin idi, lakin xalqımız həmişə olduğu kimi, bu dəfə də zilləti qəbul etmədi. Var qüvvəsi ilə öz məqsədinə doğru inamla addımladı. Sonda isə müzəffər Ordumuz qələbə xəbərinin sevincini bütün xalqımıza yaşatdı. Bu isə xalqımızın öz mənəvi dəyərlərinə sadıq qalması və bu xəzinəni nəyin bahasına olursun qorumaq sayəsində mümkün oldu.

Nəticə

Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq bunu qeyd etmək mümkündür ki, “Kəşfül-həqayıq” təfsiri və onun müəllifi olan Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi bir çox ictimai sahələrdə, xüsusilə də mənəvi dəyərlərin qorunub-saxlanması və təhrif edilməməsi istiqamətində lazımi və təsirli addımlar atmışdır. O cümlədən vəhdət mövzusunı diqqətdə saxlamış, cəmiyyətə bu barədə fikirlərini istər qələmə aldığı təfsirdə müxtəlif ayələrin izahı, istərsə də öz ictimai fəaliyyəti ilə bəyan etmişdir. Onun nəzərinə, cəmiyyətin zəifləməsinin əsas səbəbi ixtilaf və təfriqədir. Bunun səbəbini isə o, Qurandan uzaq düşməkdə görür. Qeyd edilənlərə əsasən aydın olur ki, Bakuvi təhsilə böyük dəyər vermiş, bu mövzuda öz dövründə mövcud çatışmazlıqlara biganə qalmamış, iradını bildirmişdir. O, dini biliklərlə yanaşı, digər dünyəvi elmləri də öyrənməyi hər kəs üçün vacib saymışdır. Mir Məhəmməd Kərim elm öyrənməkdə qızlar və oğlanlar arasında fərq qoymamış, bu fikrini əyani surətdə cəmiyyətə izhar etmək üçün öz qızını təhsil almaqdan ötrü “Unas” (qızlar) məktəbinə göndərmişdir.

Bakuvinin təhsilə verdiyi dəyərin bariz nümunələrindən biri isə alimləri cəmiyyətin tərbiyəçisi bilməsi idi. Sağlam, nümunəvi və ideal cəmiyyətə sahib olmağın əsas amillərindən biri isə yaxşı işlərə dəvət və pislikdən çəkəndirməkdir. Bakuvi öz qələmi və ictimai nüfuzu ilə bu mənəvi dəyərin cəmiyyətdə reallaşması üçün təkan vermiş, bu əqidəyə laqeyd yanaşan kəslərlə heç zaman razılaşmamışdır. O, daim öz fəaliyyəti ilə qeyd olunan mövzuda cəmiyyətə istiqamət vermiş, lazım gələn məqamda insanları xeyirli və yaxşı işlərə səsləmiş, cəmiyyətə

ziyan olacaq və fəsad törədəcək işlərdən çəkəndirmişdir. Bakuvi bu sahədə cəmiyyətdə baş qaldıran xurafatla mübarizə aparmış, xalqın dini-mənəvi dəyərlərinə sabitlik gətirmişdir.

Ədəbiyyat

Ağayev, M. (2019). "Təbatəbai və ülumi-Quran baxımından "Əl-Mizan" təfsiri", Bakı, Din araşdırmaları jurnalı, 2 (3).

Babaşlı, M. (2008). Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə əl-Bakuvinin həyat və yaradıcılığı. Dövlət və Din, Bakı, mart, № 1 (5), s. 158-169.

Əlifzadə, C. (2018). Ümummilli lider Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı fikirləri, Bakı, "Mənəvi dəyərlərin təbliği fondu" nəşriyyatı.

Ərtəkin, Ə. (2017). "Kəşfül-Həqayiq" təfsirini tanıtmə məqaləsi.

Fərhadov, Ə. (2012). Mir Məhəmməd Kərim MirCəfər Əl-Bakuvi və Maarifçilik, AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, N:2.

Hurr Amili, M. H. (1409 h.q). Vəsailuş-şiə, 30 cildə, Qum, Alul-beyt nəşriyyatı.

İsmayılov, M. (2002). 20-Yüzyılda Azərbaycanda Yapılan Quran Tefsiri və Meal Çalışmaları, İstanbul.

İsmayılov, M. (2011). Təfsir üsulu və tarixi, Bakı, Bakı İslam universiteti nəşriyyatı.

Nəhmədov, A. (2019). Qloballaşma və mənəvi dəyərlər, Bakı, "Mənəvi dəyərlərin təbliği fondu" nəşriyyatı.

Nuri, H.M.T. (1408 h.q). "Müstədrəkül-Vəsail və Müstənbitul-Məsail", 18 cildə, Qum, "Alul-Beyt (ə)" nəşriyyatı.

Təbatəbai, M.H. (1417 h.q). Əl-Mizan təfsiri, 20 cildə, Qum, "İntişarate islami cameye muderrisin hozeye elmiyye" nəşriyyatı.

Yəhyazadə, N. (2020). "Mir Məhəmməd Kərim Bakuvinin elmi-ictimai həyatı və Kəşfül-həqayiq təfsiri", Bakı, Metafizika jurnalı, (ISSN 2616-6879), 3 (2).

Yəhyazadə, N. (2020). Haqqun-nas (cəmiyyət və ailənin mənəvi sağlamlığında rolu) – Tematik təfsir, Bakı, "Nurlar" nəşriyyatı.